

**RIVOJLANGAN VA RIVOJLANAYOTGAN DAVLATLAR O‘RTASIDAGI
IQTISODIY ALOQALARNI RIVOJLANTIRISH YOLLARI****1-sho‘ba Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti jahon iqtisodiyoti va halqaro
iqtisodiy munosabatlar kunduzgi ta‘lim yo‘nalishi 3 kurs talabasi****TO‘RAXO‘JAYEV SUHROB ILHOM O‘G‘LI**

Annotatsiya: Ushbu maqolada rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasida mavjud bo‘lgan iqtisodiy aloqalarning mazmun-mohiyati, ularning shakllanishi va evolyutsiyasi, asosiy yo‘nalishlari, ijobiy va salbiy jihatlari tahlil qilinadi. Xususan, erkin savdo kelishuvlari, bevosita xorijiy investitsiyalar, texnologik transfer, infratuzilma loyihalari, moliyaviy integratsiya va inson kapitali almashinuvi orqali hamkorlikni rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi. Tahlillar rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy ustunligi va rivojlanayotgan mamlakatlarning o‘ziga xos resurs salohiyatini hisobga olgan holda, o‘zaro manfaatli sheriklik asosidagi modelni ishlab chiqish zaruratini ko‘rsatadi. Maqolada xalqaro tajribalar, statistik ma‘lumotlar va ilmiy yondashuvlar asosida iqtisodiy aloqalarni chuqurlashtirish yo‘llari, mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo‘yicha tavsiyalar berilgan. Taqdim etilgan natijalar rivojlanayotgan mamlakatlar uchun strategik rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashda hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyaga faol jalb etish bo‘yicha muhim ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Iqtisodiy integratsiya, rivojlangan mamlakatlar, rivojlanayotgan mamlakatlar, bevosita xorijiy investitsiyalar, erkin savdo, texnologik transfer, global iqtisodiyot, moliyaviy hamkorlik, infratuzilma loyihalari, inson kapitali, xalqaro hamkorlik, iqtisodiy tenglik, raqamli iqtisodiyot, savdo aloqalari, institutsional taraqqiyot.

Kirish.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar global iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u nafaqat tovar ayirboshlash va

investitsiya oqimlari bilan, balki texnologik uzatmalar, ishchi kuchi harakati, moliyaviy xizmatlar, bilimlar almashuvi va me'yoriy moslashuvlar bilan ham xarakterlanadi. Bugungi kunda dunyo iqtisodiyoti chuqur integratsiyalashgan bo'lib, u o'zaro manfaat asosida shakllangan tizimlarda ishlaydi. Rivojlangan mamlakatlar yuqori texnologiyalar, kapital salohiyati, ilg'or boshqaruv tajribasi, raqamli infratuzilma bilan ajralib tursa, rivojlanayotgan mamlakatlar ko'pincha arzon ishchi kuchi, tabiiy resurslar, yirik iste'mol bozori va demografik ustunlik kabi imkoniyatlarga ega. Ana shu ikki toifadagi mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy manfaatlarini uyg'unlashtirish orqali umumiy barqaror rivojlanish sari harakat qilish dolzarb masala sanaladi.

Birinchi navbatda, iqtisodiy aloqalarni chuqurlashtirish uchun erkin savdo kelishuvlari va bojxona ittifoqlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday kelishuvlar ikki yoki ko'p tomonlama asosda amalga oshiriladi va ular tovarlar, xizmatlar, kapital va texnologiyalar oqimini erkinlashtirishga xizmat qiladi. Rivojlangan davlatlar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga nisbatan boj stavkalarining kamaytirilishi, tariflardan ozod qilish, eksportni rag'batlantirish dasturlarini joriy etish kabi choralar ularning jahon bozoriga integratsiyalashuvini tezlashtiradi. Bunda Jahon savdo tashkiloti (WTO), Yevropa Ittifoqi, ASEAN, MERCOSUR kabi mintaqaviy va global tashkilotlar muvofiqlashtiruvchi rol o'ynaydi. Rivojlangan mamlakatlar, xususan AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi davlatlar eksport-import tartiblarini soddalashtirish orqali Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlariga sarmoya kiritishni faollashtirmoqda.

Iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashning yana bir yo'li - bevosita xorijiy investitsiyalarni (BXI) kengaytirishdir. Rivojlangan mamlakatlar o'z sarmoyalarini rivojlanayotgan davlatlarga yo'naltirish orqali nafaqat yangi ishlab chiqarish maydonlari, infratuzilma, xizmat ko'rsatish tizimlarini yaratadi, balki ilg'or texnologiyalarni uzatadi, yangi ish o'rinlari tashkil etadi va ichki bozorni rivojlantirishga turtki beradi. Rivojlanayotgan mamlakatlar esa BXI orqali yuqori

texnologiyalar va menejment madaniyatiga ega bo‘ladi, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish salohiyatini oshiradi. Shu bilan birga, rivojlangan mamlakatlar tomonidan BXI jarayonida korporativ ijtimoiy mas’uliyatga amal qilinishi, mahalliy biznesni siqib chiqarmasligi, ekologik standartlarga rioya qilishi dolzarb talab sifatida ilgari surilmoqda. Bu jihatdan, sarmoyaviy bitimlar huquqiy jihatdan aniq, ochiq va barqaror bo‘lishi zarur.

Texnologik hamkorlik va bilimlar uzatish rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasidagi aloqalarning barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi. Bu jarayonda texnologik inklyuziya, ilmiy-tadqiqot loyihalarida hamkorlik, raqamli transformatsiyani qo‘llab-quvvatlash, innovatsion startaplarni qo‘llab-quvvatlash orqali maqsadga erishish mumkin. Masalan, Janubiy Koreya yoki Singapur kabi texnologik jihatdan ilg‘or davlatlar turli grant dasturlari, inkubatsion markazlar va tajriba almashuv loyihalarini orqali Osiyo va Afrikadagi rivojlanayotgan mamlakatlarga texnik yordam ko‘rsatmoqda. Bunday texnologik sheriklik har ikki tomon uchun ham foydali: rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradi, bozorlarga chiqish imkoniyatini kengaytiradi, rivojlanayotgan mamlakatlar esa texnologik modernizatsiyani amalga oshiradi.

Transport, logistika va infratuzilma aloqalari iqtisodiy integratsiyaning yana bir asosiy omilidir. Rivojlangan davlatlar tomonidan moliyalashtirilgan infratuzilma loyihalarini, xususan yo‘l-transport, elektr energiyasi, raqamli tarmoqlar, temiryo‘l tizimlari, portlar va aerodromlar orqali rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy salohiyati sezilarli darajada oshadi. Xitoyning “Bir makon - bir yo‘l” tashabbusi doirasida amalga oshirilayotgan infratuzilma loyihalarini bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Ular orqali Osiyo, Afrika va Yevropa mamlakatlari o‘rtasida iqtisodiy, logistika va savdo aloqalari mustahkamlanmoqda. Bu kabi tashabbuslar rivojlanayotgan davlatlar eksport salohiyatini kuchaytiradi, logistika tannarxini pasaytiradi va jahon bozoriga chiqish uchun real imkoniyatlar yaratadi.

Iqtisodiy hamkorlikning samaradorligini oshirishda inson kapitali almashinuvi, ta'lim va kasbiy malaka oshirish dasturlari katta rol o'ynaydi. Rivojlangan davlatlarda o'qish, ilmiy izlanish olib borish, malaka oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan rivojlanayotgan mamlakat fuqarolari kelajakda o'z yurtlarida modern iqtisodiyotning drayveriga aylanishadi. Bunda Fulbright, Erasmus+, Chevening, DAAD kabi xalqaro dasturlar muhim imkoniyatlar yaratadi. Shuningdek, rivojlangan davlatlar tomonidan ilm-fan sohasidagi grantlar, hamkorlik institutlari va qo'shma ilmiy loyihalar orqali bilimlar almashinuvi mustahkamlanmoqda. Inson kapitalining bu tarzda rivojlanishi uzoq muddatli iqtisodiy aloqalarning poydevoridir.

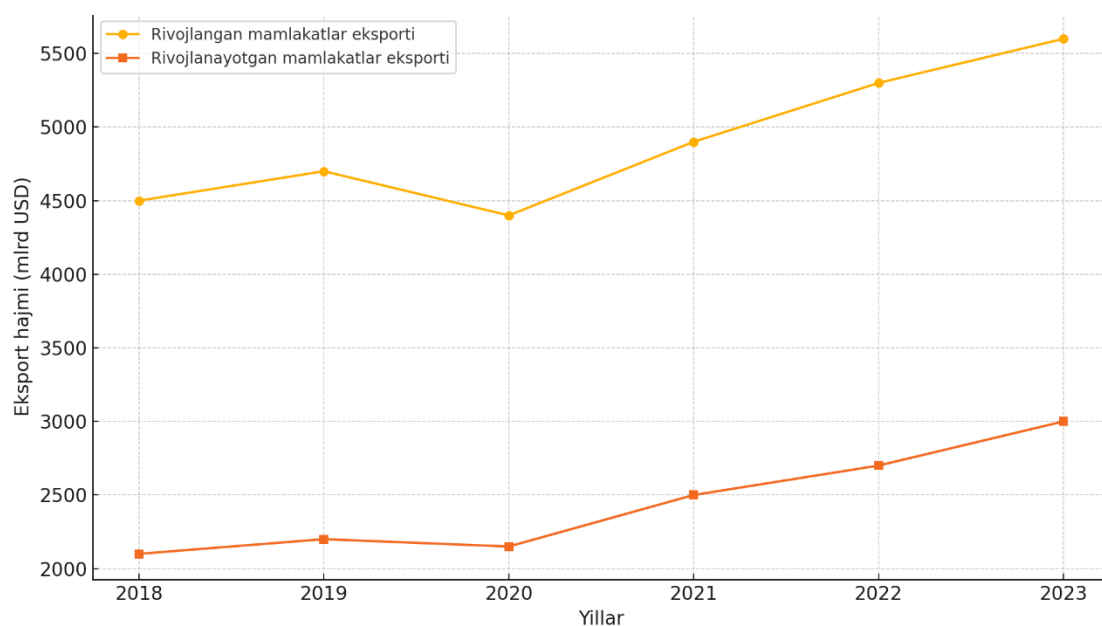
Moliyaviy integratsiya va bank sohasidagi hamkorliklar rivojlanayotgan mamlakatlar uchun investitsion xavfsizlik, valyuta barqarorligi va kredit reytinglarini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Xalqaro moliya institutlari - Jahon banki, Xalqaro valuta jamg'armasi (IMF), Osiyo taraqqiyot banki kabi tashkilotlar orqali uzoq muddatli moliyaviy yordamlar, infratuzilma uchun grantlar, texnik ko'maklar va siyosiy maslahatlar taqdim etiladi. Bu vositalar yordamida rivojlanayotgan mamlakatlar o'z byudjet muvozanatini saqlaydi, moliyaviy barqarorlikni oshiradi va iqtisodiy islohotlarni amalga oshiradi. Shuningdek, rivojlangan mamlakatlarning yirik moliyaviy institutlari (masalan, JP Morgan, HSBC, Deutsche Bank) rivojlanayotgan mamlakatlarga moliyaviy xizmatlar, konsalting, xalqaro savdo moliyalashuvi va sug'urta xizmatlarini taklif etmoqda.

Tahlil va natijalar

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning chuqurlashuvi global iqtisodiy jarayonlarning murakkab, ko'p qirrali va o'zaro bog'liq tizimga aylanganini ko'rsatadi. Tahlillar shuni anglatadiki, bu ikki guruh mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar o'ziga xos asimmetrik (ya'ni teng bo'lmagan) tabiatga ega bo'lib, bu holat tarixiy, texnologik, institutsional va moliyaviy omillar bilan bog'liq. Rivojlangan mamlakatlar, odatda, ishlab chiqarish texnologiyalariga egaligi, kapitalning yuqori darajada to'planishi, ilmiy salohiyat, global tarmoq va

savdo infrastrukturasi orqali iqtisodiy ustunlikka ega. Rivojlanayotgan davlatlar esa ko‘pincha xomashyo resurslari, arzon ishchi kuchi, yosh va demografik jihatdan o‘sib borayotgan iste‘mol bozorlariga tayanadi. Bu o‘zgaruvchilarning qarama-qarshi tabiati bir tomondan hamkorlik, ikkinchi tomondan esa qaramlik rishtalarini keltirib chiqaradi.

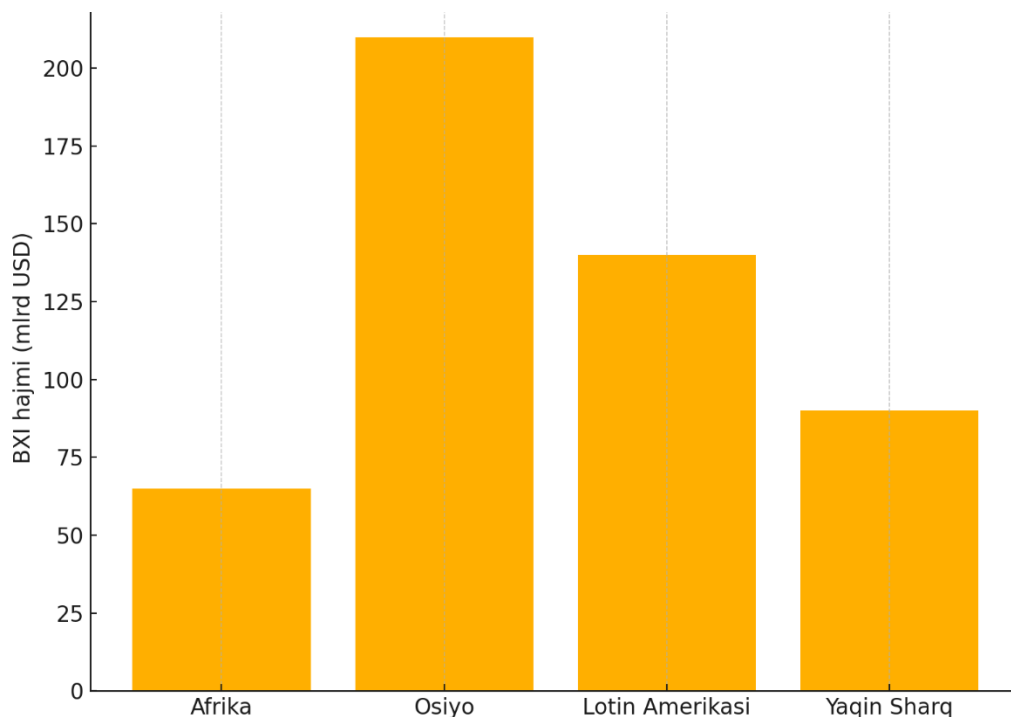
So‘nggi 30 yillik xalqaro iqtisodiy jarayonlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan mamlakatlar tomonidan berilayotgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi rivojlanayotgan mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti (YaIM) o‘shishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatgan. Biroq bu investitsiyalar ko‘proq xomashyo olish, tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun arzon ishlab chiqarish maydonchasi sifatida foydalanish maqsadida amalga oshirilgan. Shu sababli, ba‘zi hollarda rivojlanayotgan mamlakatlar xorijiy investitsiyalardan texnologik o‘shish, ishlab chiqarish zanjiri integratsiyasi yoki eksport salohiyatini kuchaytirishda to‘liq foyda ko‘ra olmayapti. Misol tariqasida, ayrim Afrika va Lotin Amerikasi davlatlarida xorijiy investitsiyalar ko‘lami yuqori bo‘lsa-da, ularning sanoat tarkibi o‘zgarmayapti, ya‘ni investitsiyalar chuqur qayta ishlash, ilmga asoslangan sektorlar emas, balki kon sanoati va past qo‘shilgan qiymatli tarmoqlarga yo‘naltirilgan.

1-rasm. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar eksport hajmi (2018–2023)

Texnologik transformatsiya bo'yicha tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, rivojlangan davlatlar texnologik uzatmalarni cheklovli tarzda amalga oshirayotgan bo'lishi mumkin. Intellektual mulk huquqlarining qat'iyligi, patent va litsenziya cheklovlari, ilmiy hamkorlikdagi tengsizliklar rivojlanayotgan mamlakatlarning zamonaviy texnologiyalarga tez va to'liq ega bo'lishiga to'sqinlik qilmoqda.

Biroq, ayrim mamlakatlar - xususan Hindiston, Vyetnam, Meksika va Malayziya - texnologik importni mahalliyashtirish, o'z startap ekotizimini yaratish, ta'lim va kadr tayyorlash tizimini modernizatsiya qilish orqali bu cheklovlarni yumshatishga muvaffaq bo'lmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda inklyuziv raqamli texnologiyalar, agrar texnologiyalar va sog'liqni saqlash bo'yicha texnik hamkorlik yuqori bo'lgan hollarda ishlab chiqarish samaradorligi, eksport ko'rsatkichlari va mahalliy innovatsion faollik oshgani kuzatilgan.

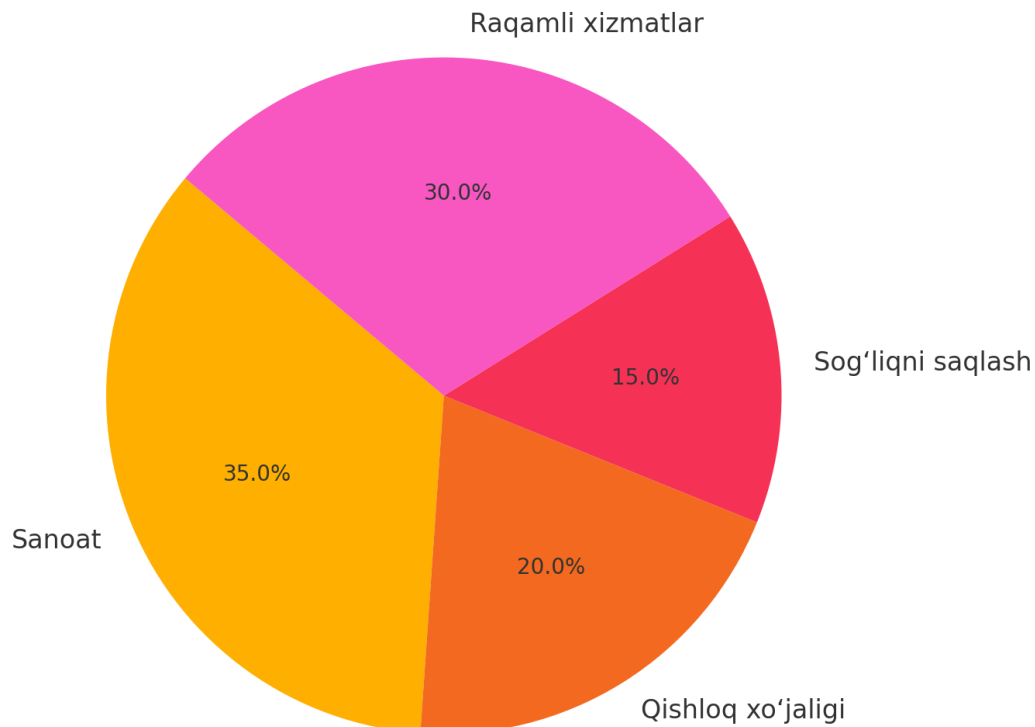

2-rasm. Rivojlangan mamlakatlardan BXI oqimi (2023-yil)

Rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy institutsiyalar orqali rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'rsatgan kreditlar, grantlar va texnik ko'maklari ham o'ziga xos tahlilni talab qiladi. Jahon banki va Xalqaro valuta jamg'armasi orqali berilgan qarzlarning bir qismi infratuzilma loyihalariga sarflangan bo'lsa-da, ayrim hollarda bu qarzlarning iqtisodiy mustaqillikni cheklab, davlat qarzini ko'paytirgan. Shu bois, so'nggi yillarda "qarz evaziga rivojlanish" konsepsiyasi o'rniga "o'zaro manfaatli sheriklik" modeliga o'tish ehtiyoji kuchaymoqda. Grantlar va texnik yordam paketlari esa ko'pincha tayyor loyihalarga emas, balki donor mamlakat manfaatlariga mos keladigan sohalarga yo'naltirilayotgani tanqid ostida qolmoqda.

Savdo aloqalari bo'yicha tahlillar esa har ikki tomon uchun foydali bo'lgan mutanosiblikka asoslangan model mavjudligini isbotlaydi. Masalan, rivojlangan davlatlar sanoat uskunalari, yuqori texnologiyali mahsulotlar va konsalting xizmatlarini eksport qilishda mutlaq ustunlikka ega bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlar esa agrar mahsulotlar, xomashyo, yarim tayyor tovarlar yoki mehnat talab qiladigan iste'mol tovarlarini eksport qilmoqda. Biroq tariflar, sanitariya me'yorlari, sifat standartlari kabi no-tarif to'siqlar ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muammoli bo'lib qolmoqda. Jahon savdo tashkiloti statistikasiga ko'ra, so'nggi yillarda rivojlangan davlatlar tomonidan joriy qilingan no-tarif to'siqlar soni 15 foizga oshgan, bu esa kambag'al mamlakatlar uchun eksport imkoniyatlarini cheklaydi. Bu holat iqtisodiy aloqalarni kengaytirish uchun institutsional yondashuvlarning, ya'ni tenglik va o'zaro ishonch asosidagi savdo bitimlarining zaruratini ko'rsatadi.

Texnologik transferdan foyda olgan sohalar nisbati

3-rasm. Texnologik transferdan foyda olgan sohalar nisbati

Ijtimoiy ta'sirlar nuqtayi nazaridan olib qaralganda, rivojlangan mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarning kuchayishi rivojlanayotgan mamlakatlarda kasb-hunar o'rganish, zamonaviy boshqaruv ko'nikmalarini egallash, global biznes odob-axloqi standartlarini singdirish, korporativ ijtimoiy mas'uliyatni oshirish kabi ijobiy jarayonlarni yuzaga keltirmoqda. Masalan, Xitoy bilan iqtisodiy hamkorlik qilayotgan ayrim Afrika davlatlarida mehnat unumdorligi va sanoat ko'lamining kengayishi, Turkiya bilan aloqalarni kuchaytirgan Markaziy Osiyo davlatlarida esa turizm, yengil sanoat, logistika sohalarining keskin rivojlangani kuzatilmoqda.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi natijalar chiqarilishi mumkin.

Birinchidan, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar global barqarorlik, taraqqiyot va mintaqaviy integratsiya uchun strategik

ahamiyatga ega. Ular faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarni emas, balki texnologik taraqqiyot, ijtimoiy tenglik, ekologik barqarorlik va madaniy integratsiyani ham ta'minlaydi.

Ikkinchidan, mavjud iqtisodiy munosabatlar ko'pincha teng bo'lmagan shartlar asosida amalga oshirilayotgani sababli, rivojlanayotgan mamlakatlar o'zlarining milliy manfaatlari, suvereniteti va uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini himoya qiluvchi huquqiy, institutsional va siyosiy vositalarga ega bo'lishlari lozim.

Uchinchi natija shuki, texnologik uzatmalarni soddalashtirish, kadrlar tayyorlash, bilimlar almashinuvi va o'zaro raqamli integratsiya kabi ko'rinishlarda chuqurlashtirilgan hamkorlik yanada katta ijobiy iqtisodiy ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchidan, rivojlangan mamlakatlar o'zining xalqaro majburiyatlari doirasida rivojlanayotgan mamlakatlarga ijtimoiy-iqtisodiy yordam ko'rsatishda faqatgina siyosiy manfaatlarni emas, balki global taraqqiyot va ekologik xavfsizlikni ham inobatga olgan holda yondashishlari zarur. Aks holda, bu aloqalar ekspluatatsion tabiat kasb etib, yangi ijtimoiy va iqtisodiy nomutanosibliklar yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Beshinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlar o'z ichki imkoniyatlarini safarbar etgan holda, qo'shma korxonalar yaratish, o'z brendlarini ishlab chiqish, sanoatni diversifikatsiya qilish, raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali iqtisodiy sheriklikda faol, teng huquqli subyektga aylanishga intilishi lozim.

Shu boisdan, iqtisodiy aloqalarni chuqurlashtirishda faqat sarmoya yoki savdoga emas, balki institutsional hamkorlikka, madaniy yaqinlikka, ijtimoiy qadriyatlarga va uzoq muddatli strategik sheriklikka e'tibor qaratilishi zarur. Aynan shundagina rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar barqaror va muvozanatli taraqqiyot omiliga aylanishi mumkin.

Xulosa.

Shubhasiz, barcha bu yo'llar faqat adolatli va o'zaro manfaatli hamkorlik asosida muvaffaqiyatli bo'ladi. Rivojlangan davlatlar tomonidan mustamlakachilik ruhidagi

yondashuvlar, noto‘g‘ri sarmoyaviy shartnomalar, intellektual mulk cheklovlari, tariflar va eksport kvotalari kabi harakatlar rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida cheklovlar keltirib chiqaradi. Shu bois, iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda muvozanat, ochiqlik, texnologik inkluzivlik va inson huquqlariga hurmat muhim tamoyillar sifatida ilgari surilishi lozim. Rivojlanayotgan mamlakatlarning o‘z milliy manfaatlariga mos keladigan, ammo jahon iqtisodiy me‘yorlariga moslashgan siyosat yuritishi - ularni teng sherik sifatida qabul qilish kafolatidir.

Yakuniy tahlil shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish - bu faqat savdo va sarmoya emas, balki bu - bilimlar almashuvi, texnologiyalar oqimi, ijtimoiy-iqtisodiy modernizatsiya va barqaror taraqqiyot uchun ko‘p qirrali sheriklikni shakllantirishdir. Har ikki tomon o‘zaro ishonch va manfaatlar uyg‘unligi asosida bu aloqalarni mustahkamlab borar ekan, global iqtisodiy tizim yanada barqaror, adolatli va inkluziv tus oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Bank. Global Economic Prospects, January 2024: Weak Investment in Uncertain Times. – Washington, DC: World Bank, 2024. – 198 p.
2. Мировая экономика / Под ред. Ю.М. Лукова. – М.: Юнити-Дана, 2021. – 476 с.
3. Артемьев И.Л. Прямые иностранные инвестиции в развивающиеся страны: проблемы и перспективы // Вестник международных экономических отношений. – 2022. – №4. – С. 33–47.
4. Даниярова Г.К. Роль международной торговли в устойчивом развитии развивающихся стран // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2023. – №2. – С. 88–92.
5. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar: darslik / Tahrir hay‘ati: A. Qodirov, M. Tursunov va b. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022. – 352 b.
6. Osiyo taraqqiyot banki. Markaziy Osiyoda iqtisodiy integratsiya holati (hisobot). – Manilla: ADB Press, 2022. – 140 b.